

MISIUNE ȘI/SAU CONVERTIRE: STRATEGII ALE DIPLOMAȚIEI BIZANTINE

Marius Telea*

Abstract: The religious element has always represented, inevitably, a feature of Byzantine diplomacy, offering it the instruments necessary for a fruitful dialogue with the pagan peoples in Eastern Europe. As one could notice, the classical policies of Constantinople involved different strategies, as well as exorbitant expenses, which did not always ensure long-term peace. On the other hand, religion operated at an abstract level, and in the medieval mentality, celebrating rituals such as baptism or marriage to a Byzantine Porphyrogenita established a stronger connection than the one constituted through peace treaties.

Although one cannot assert a decisive opinion concerning the spread of eastern Christianity, whether it was a purpose of the external Byzantine politics or just a means of obtaining peace, one thing is certain: preaching the Gospel represented a diplomatic practice with an immense power of persuasion.

These successes of the mission patronized by the Patriarchate of Constantinople, especially in the IXth and Xth centuries show us that in this direction, the Byzantines were one step ahead of the Western world.

Keywords: mission, conversion, diplomacy, Slavs, barbarians

Preliminarii

Dacă ținem cont de faptul că Imperiul Bizantin s-a considerat până la căpătul existenței sale continuatorul nu numai *de iure*, ci și *de facto* al Imperiului Roman, nu ne va surprinde asemănarea

---

* PhD Associate Professor, “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, (Faculty of Orthodox Theology), Romania.

instituțiilor, a practicilor utilizate de ele, de-a lungul timpului. Mai mult, această continuitate va da principii generale în dreptul internațional ce se vor perpetua chiar și în epoca modernă. Între Antichitate și Evul Mediu, Bizanțul a reprezentat în diplomatie o verigă de legătură, una care a știut să adapteze, să modeleze cutume, să le transpună la cerințele concrete ale vremii.

Amplasamentul geografic al Constantinopolului a făcut din capitala Imperiului Bizantin un punct de atracție pentru barbarii din Asia și din Occident. Popoarele migratoare din aceste regiuni erau impresionate de splendorile și fastul Curții imperiale, iar Constantinopolul în calitatea sa de moștenitor al vechii Rome, respingea în principiu orice contact cu „*Barbaria*”. Prin calitatea pe care o dețineau, de popor ales și singur credincios, bizantinii se considerau investiți cu un drept special în conducerea altor oameni.

Fiind un stat puternic centralizat, în care împăratul reprezenta vârful piramidei sociale, investit fiind de divinitate în această înaltă postură, toate demersurile diplomatice emanau de la el. În raporturile cu străinii, împărații nu pierdeau niciodată din vedere originea divină a fundamentului juridic al puterii lor, care se ridica deasupra tuturor oamenilor și a statelor. Neavând egali pe pământ, ei considerau pe toți șefii de stat ca fiind subordonați puterii lor într-un fel anume. Ceea ce trebuie remarcat este că există, totuși, o oarecare maleabilitate care se manifestă în tratarea diferențiată a șefilor de stat. În concepția oficială numai suveranul Bizanțului avea dreptul la titlul de *basileus*, el era singurul care emitea legi fiabile pentru întreaga lume¹. Aceasta a rămas concepția, doctrina bizantină și, de aici s-a născut ideea stabilirii unei ierarhii în protocolul adoptat față de diferite popoare.

Pe primul plan, pe un loc de onoare, se afla Persia cu care Imperiul Bizantin a avut multiple legături, când bune, când rele, încă de la începuturile existenței sale când Constantin cel Mare (306-337) a fost nevoit să țină cont de existența statului sassanid. Suveranii

---

¹ Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, t. II: *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris, Editions Albin Michel, 1970, p. 230.

dinastiei instaurate în Partia în secolul al III-lea au căutat să restabilească puterea de altă dată a Persiei, de pe vremea dinastiei Achemenizilor (559-330 î. Hr.) și au schimbat denumirea statului în regatul Noul Persii. Aici s-au adoptat obiceiurile și procedura specifică statelor orientale, preluate nu numai de Bizanț, ci și de Imperiul de mai târziu, în general². Cele două state – bizantin și persan – s-au considerat singurele civilizate în fața popoarelor barbare și solidaritatea lor s-a materializat în măsuri comune luate pentru paza trecătorilor din Munții Caucaz împotriva invaziei popoarelor turanice spre Asia Mică (tratatele din 532 și 562)³.

Formulele de adresare oglindeau și ele raporturile cordiale existente între cei doi suverani. Ei se tratau ca frați și regele Persiei era numit *basileus*, de către împăratul bizantin într-o vreme când încă acest termen nu intrase în folosință. Regele Persiei îl numea pe împăratul roman *Caesar* iar lui își rezerva titlul de *Șah-in-șah* (*basileus basileion*)⁴.

După perioada încordată în raporturile dintre cele două state, caracteristică sfârșitului domniei lui Constantin cel Mare (306-337), a urmat una de colaborare până în vremea împăratului Phocas (602-610). În timpul lui Iustinian I (527-565) s-au semnat două „*păci eterne*” (532 și 562). Conducătorii celor două state își anunțau reciproc urcarea pe tron prin ambasade și interveneau pentru protecția membrilor dinastiilor din care făceau parte. Împăratul Arcadius (395-408) l-a numit pe regele persan Yazdegerd I (399-420) tutore al fiului său Teodosie al II-lea (408-450) iar șahul Kavadh I (488-531) a fost gata să-l determine pe Iustin I (518-527) să-l adopte pe fiul său, viitorul rege Chosroes I (531-579).

În anul 590, Chosroes al II-lea (590-628) a fost detronat de supușii săi, dar un an mai târziu, împăratul Mauriciu (582-602) l-a ajutat să-și reocupe tronul. După ce și Mauriciu a fost alungat de

---

² V. P. Potemkin et alii, *Istoria diplomației*, vol. I, ediție a doua, revăzută și completată, îngrijirea științifică a ediției românești: Petre Constantinescu-Iași, București, Editura Științifică, 1962, p. 75.

³ Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 230.

⁴ *Ibidem*, p. 517.

Phocas, acest fapt a pus capăt definitiv bunelor relații dintre cele două state, determinând izbucnirea unui război de durată. El a început sub motivul răzbunării lui Mauriciu astfel că, în anul 604, Chosroes al II-lea a invadat Imperiul. Până în anul 610 acesta a ocupat aproape toate cetățile din Mesopotamia superioară⁵.

Perșii au dispărut de pe arena istoriei odată cu triumful islamismului în prima jumătate a secolului al VII-lea. La distrugerea statului lor a contribuit în mare măsură războiul victorios purtat de împăratul Heraclius I (610-641)⁶.

Pe ruinele sale au apărut, mai târziu, Emiratele arabe.

1. Bizanțul și popoarele slave

În perioada secolelor IX-X misiunile bizantine au obținut o serie de succese, reușind să aducă la creștinism mai multe popoare. Între acestea se remarcă marea masă slavă, câștigată la Hristos în a doua jumătate a secolului al IX-lea.

Urișa masă a populației slave care a invadat de la sfârșitul secolului al VI-lea atât Europa Centrală și Răsăriteană cât și Peninsula Balcanică, a provocat schimbări majore nu numai demografice sau politice, prin dispariția unor structuri politice sau restrângerea granițelor Imperiului Bizantin, dar au modificat radical și configurația creștină a acestor zone care fuseseră, în cea mai mare parte, creștinate de către Biserică.

Așezarea populației slave în estul, centrul și sud-estul Europei a constituit în a doua jumătate a primului mileniu, pentru întreaga lume creștină, dar mai ales pentru Bizanț, o mare provocare. O provocare existențială. De găsirea unor soluții de conviețuire cu populația slavă, organizată mai târziu în tinere state precum Moravia Mare, Bulgaria, Rusia kieveană, Serbia sau Polonia, depindea viitorul Imperiului, supraviețuirea lui chiar. Transformarea lor în

---

⁵ Alain Ducellier, Michel Kaplan, *Byzance. IV-e – XV-e siècles*, Paris, 2003, p. 22; Paul Lemerle, *Istoria Bizanțului*, traducere de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Teora, 1998, p. 74.

⁶ Alain Ducellier, Michel Kaplan, *op. cit.*, p. 22.

aliați sau *foederati* ai Imperiului sau asimilarea lor, dacă era cu putință, și, în acest context aducerea acestei populații la credința creștină, era o preocupare de prim ordin a lumii bizantine⁷. Astfel, după unii istorici, se poate vorbi de un proiect politico-misionar bizantin pentru lumea slavă, elaborat și supravegheat cu mare atenție la Curtea constantinopolitană. În viziunea acestor istorici, excepționala lucrare a fraților Constantin-Chiril (826-869) și Metodie (c. 815-885) în lumea slavă face parte integrantă din acel așa-numit *proiect slav* sau *chestiune slavă*. În secolul al IX-lea mai ales, dar și în următoarele, asistăm la o veritabilă evanghelizare a Europei, fiind aduse la credința creștină neamurile slave și germanice, precum și maghiarii, propovăduirea creștină întinzându-se mult peste vechile frontiere ale Imperiului Roman din timpul lui Constantin⁸.

În virtutea concepției politice bizantine, a armoniei dintre „*chestiunile dumnezeiești*” și „*treburile omenești*” și a „*simfoniei*” dintre cele două puteri lăsate de Dumnezeu pe pământ oamenilor, cea politică și cea religioasă, puterea imperială și Biserica, era obligatorie și necesară cooperarea acestora și în domeniul misiunii creștine. Împărații bizantini, după modelul lui Constantin cel Mare, autointitulat „*cel întocmai cu Apostolii*”, erau datori, potrivit ideologiei politice bizantine, să susțină și să răspândească credința creștină atât prin acțiuni politice, sociale și legislative, cât și prin susținerea activității misionare și filantropice a Bisericii. Pentru orice cetățean al statului era evident că sursele puterii țării lor erau Biserica dreptmăritoare și suveranitatea universală a împăratului⁹. În această credință-concepție pe care o aveau bizantinii, care constituia baza ideologică și justificarea morală a politicii interne și externe a Bizanțului, putem identifica o triplă obârșie și influență: a Romei, a elenismului și a creștinismului. Ideea că Imperiul lor constituie

---

⁷ Dimitri Obolensky, *Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere de Claudia Dimitriu, postfață de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Corint, 2002, p. 303.

⁸ Warren Treadgold, *op. cit.*, p. 493.

⁹ Cristian Ștefan, *Misiunea creștină în Apus și Răsărit (secolele V-X)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002, pp. 194-195.

lumea civilizată era împrumutată de la romani, ai căror moștenitori exclusivi se declarau bizantinii, de aceea ei se și numeau cu mândrie *romei* (rhomaioi). Atât de puternic era înrădăcinată această credință, încât era acceptată și de cei mai învederați dușmani ai Bizanțului. Din această credință-concepție politică nezdruncinată, de la care ei nu s-au abătut, și-au țesut planurile imperialiste țarul Simeon I cel Mare al Bulgariei (893-927), care se intitula „*împărat la bulgarilor și romanilor*”, iar mai târziu, țarul Ștefan Uroș al IV-lea Dușan al Serbiei (c. 1308-1355), care se autointitula „*împărat al Serbiei și Romaniei*”. În viziunea bizantinilor ei nu erau decât niște uzurpatori ai adevăratului titlu pe care îl purta doar împăratul de la Constantinopol.

„Ce îndrăzneală să numești pe împăratul universal, unul și singurul Nichephoros, cel mare, Augustul: «împărat al romanilor» ! O, cerule ! O, pământule ! O, mare ! Ce putem face cu acești nemernici și criminali !”¹⁰ era exclamația plină de uimire și revoltă a bizantinilor la auzul citirii de către legații papali a scrisorii trimise împăratului Nichifor al II-lea Phocas (963-969), în anul 968. În această ordine de idei tot ceea ce exista în afara acestei *oikoumene* bizantine era suspect, periculos, era dintr-o lume dezorganizată, fără Dumnezeu, o lume a întunericului și a necredinței, lumea barbarilor. Această atitudine a bizantinilor față de aceste popoare fără de lege și neînsemnate, care provenea din mediul elenistic, nu făcea decât să confirme și să întărească teoria politică bizantină. Pentru că împăratul creștin al romanilor trebuia să aducă întreaga lume în *oikoumen*-ia creștină bizantină, existența însăși a acestor barbari era o încălcare scandaloaasă a suveranității lui. Prin însăși calitatea sa de moștenitor al vechii Rome, Imperiul respingea orice contact cu *Barbaria*¹¹.

Neamurile străine, popoarele migratoare, deci barbarii, erau impresionați de splendorile și fastul Curții imperiale și al puterii

¹⁰ Liutprand, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, LVII, pp. 200-201, apud Dimitri Obolensky, *op. cit.*, nota 1, p. 299.

¹¹ Francis Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion, 1926, p. 61.

romeilor. Ei erau considerați a fi stăpâniți în permanență de sentimentul geloziei și când această „*lume obscură*” a barbarilor ataca *oikoumen*-ia bizantină acest act era considerat o revoltă, sau o încercare de revoltă, împotriva stăpânirii de drept¹². În antichitate, grecii numeau *barbari* neamurile care vorbeau limbi străine, neînțelese de ei și a căror gândire și mod de viață nu era compatibil cu cel grecesc. Mai târziu, acest termen a desemnat și pe cei care trăiau în afara comunității de cultură greacă. Cu această semnificație au preluat și bizantinii conceptul de *barbar*. Ceea ce îi deosebea pe romei de barbari nu era, în primul rând, limba sau etnicitatea, deși de multe ori bizantinii disprețuiau celelalte limbi considerându-le rudimentare și necioplite, ci aceeași credință și supunerea față de același unic împărat. Pentru că imperialismul politic și cel religios mergeau mână în mână și se susțineau unul pe celălalt, termenul de *barbar* echivala acum cu cel de *păgân*. Păgânul care accepta credința creștină ortodoxă accepta implicit și supunerea față de împărat, deci înceta teoretic să mai fie barbar.

Al treilea element care stătea la baza *oikoumen*-ei bizantine provenea din tradiția iudeo-creștină. Bizantinii credeau că „*orice stăpânire este de la Dumnezeu*” și că face parte din planul universal al lui Dumnezeu, fiind strâns legată de istoria mântuirii omului. Romeii erau cei care prin Constantin cel Mare au fost chemați să slujească lui Hristos și să împărtășească învățătura lui Hristos popoarelor pământului. Astfel, *pax romana* a devenit și înseamnă același lucru cu *pax christiana*. Pentru aceasta, politica externă a Imperiului a devenit strâns legată de activitatea misionară a Bisericii¹³. Alianța dintre Biserică și Stat, în afara granițelor, a condus adeseori la identificarea de către *barbari* a intereselor politice ale Imperiului cu soarta creștinismului. În foarte multe situații conducătorii necreștini i-au persecutat pe creștini, nu numai din fanatism, ci și pentru că îi suspectau a fi agenți ai împăratului.

---

¹² Emanoil Băbuș, *Introducere în Istoria Bisericească Universală*, București, Editura Sophia, 2003, p. 229.

¹³ Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 301.

Aceasta a fost una din cauzele care a făcut ca creștinismul să pătrundă atât de puțin în rândul popoarelor musulmane care veneau din Răsărit. Această alianță foarte puternică între Stat și Biserică, care însemna împletirea operei misionare cu scopurile politice externe ale Imperiului, a fost uneori o piedică pentru că unele popoare erau pătrunse de propriile lor tradiții religioase și de teama pierderii lor refuzau protectoratul bizantin, iar altele țineau prea mult la independența lor și pentru aceasta erau refractare la primirea credinței creștine¹⁴.

Aceste principii de bază despre care am pomenit, cele trei elemente care stăteau la baza teoriei politice bizantine, trebuiau aplicate în politica externă și constau în: a apăra hotarele Imperiului distrugând din fașă atacurile barbarilor și a extinde cât mai mult influența politică și culturală a Bizanțului prin crearea unor state clientelare a căror loialitate putea fi garantată doar de acceptarea credinței creștine și a suveranității împăratului¹⁵.

De-a lungul a două sute de ani, aproximativ între anii 650-850, opera misionară a Bizanțului a suferit un inevitabil regres din cauza luptei continue împotriva arabilor care invadaseră posesiunile din nord și din sud ale Imperiului, a năvălirii și ocupării aproape în întregime a Peninsulei Balcanice de către avaro-slavi, precum și din cauza controverselor iconoclaste. Toate acestea au obligat Imperiul să-și folosească toate energiile într-o luptă pe viață și pe moarte cu dușmanii săi și a epuizat resursele spirituale ale Bisericii din cauza persecuției iconoclaste, colmatând și îngreunând politica externă a Bizanțului.

Secolul al IX-lea a fost secolul renașterii universalismului bizantin, care era oricum idealul împăraților din Constantinopol, al reinstaurării autorității bizantine în Orient. Arabii nu vor mai amenința de acum niciodată Constantinopolul, aceasta și datorită întăririi acestuia în provinciile balcanice, unde a reușit să depășească dezordinea provocată de instalarea populației slave în teritoriul său și

---

¹⁴ Cristian Ștefan, *op. cit.*, p. 196.

¹⁵ Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 301.

să-și restabilească supremația¹⁶. În secolele IX-X misiunile bizantine au obținut excepționale succese, între acestea, la loc de frunte remarcându-se convertirea celei mai mari părți a slavilor.

Slavii au apărut destul de devreme în viața Imperiului Bizantin. Dacă până la sfârșitul secolului al VI-lea eu au putut fi respinși, începând cu secolul al VII-lea, ei vor trece *limes*-ul Dunării și vor invada provinciile bizantine, așa cum arătat mai sus. Până în secolul al IX-lea, când se vor converti, ei au intrat deja în contact cu religia creștină prin populația greco-romană rămasă în enclavele bizantine necucerite din Balcani: Tesalonic, Atena, Patras, Ragusa, Split, Zadar¹⁷.

O parte a triburilor slave din Balcani vor cunoaște creștinismul încă dinainte de secolul al IX-lea, dar convertirile erau sporadice iar difuzarea creștinismului nu era legată de la început de Botez¹⁸. Botezul era considerat punctul culminant al procesului misionar, fiind urmat de o serie de măsuri care priveau mai mult organizarea bisericească. Conform concepției epocii modelul lui Constantin cel Mare era preluat de majoritatea suveranilor care se convergeau. Convertirea suveranului însemna și convertirea supușilor săi¹⁹. Doar prin îmbrățișarea creștinismului de către un principe și împreună cu el de către toți supușii lui, permitea admiterea acelui stat în ierarhia statelor creștine. Procesul de convertire al slavilor a fost destul de lent, el fiind desăvârșit de frații Constantin-Chiril și Metodie²⁰. Mult timp slavii au fost priviți ca niște simpli năvălitori barbari de care trebuia să se ocupe administrația imperială pentru îndepărtarea și

---

¹⁶ Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului bizantin*, traducere de Cristina Jinga, postfață de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Corint, 2002, pp. 36-37.

¹⁷ Keneth M. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century*, în „Speculum”, vol. 25, 1950, nr. 4, p. 510.

¹⁸ Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, traducere de Diana Stanciu, București, Editura All Educațional, 2001, p. 630.

¹⁹ Alain Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, Armand Collin, 1986, pp. 229-233.

²⁰ Emanoil Băbuș, *op. cit.*, p. 231.

pedepsirea lor. Dar, din momentul în care aceștia s-au stabilizat, creându-și mici formațiuni politice, așa-numitele *slavinii* sau *sclavinii* iar mai târziu și-au creat adevărate state slave sau care au devenit slave – cum ar fi Bulgaria și Rusia, într-o anumită măsură – ei au devenit un subiect al politicii externe și al diplomației bizantine și trebuiau aduși în sfera culturală și spirituală a Imperiului Bizantin.

2. Convertirea religioasă ca practică a diplomației bizantine

Pentru început, trebuie să menționăm faptul că utilizarea termenului „*diplomație*”, definind întregul set de practici utilizate de bizantini pentru a-și negocia poziția în raport cu alte puteri, este anacronică, deoarece cuvântul a apărut târziu, în opera călugărului benedictin Jean Mabillon, „*De re diplomatica*” (1681), în care se descriu metodele de examinare a documentelor cu scopul de a le stabili originea, înțelesul și autenticitatea. Mai târziu, *diplomația* lui J. Mabillon a dobândit definiția actuală, care acoperă toate formele de comunicare între state, cu precădere prin intermediul ambasadurilor trimiși în capitale străine, aspect care presupune existența unui secretariat al afacerilor externe, menit să preia și să reacționeze la rapoartele trimise de ambasadori²¹.

În jurul diplomației bizantine s-au format numeroase mituri, câteva epitețe insinuându-se, cu predilecție, în descrierea sa: vicleană, perfidă și pierdută într-un labirint de uneltiri. Pentru fiecare dintre aceste caracteristici există, totuși, unele baze ancorate în adevărul istoric²². În același timp, atribute ca eficacitatea, sagacitatea

---

²¹ Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, Mass., London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p. 95.

²² *Ibidem*.

și ingeniozitatea au fost, de asemenea, uzate în mod curent de istoricii care au studiat diplomația bizantină²³.

O invenție provenită din spațiul italian renescentist, unde micile state din peninsula aveau reprezentanți în fiecare centru politic italian, diplomația practică în acest areal răspundea nevoilor unor state nesigure, ale căror dușmani se aflau la distanțe foarte scurte, fiind necesare informații privind fiecare schimbare de atitudine²⁴. Circumstanțele Imperiului Bizantin erau altele, deoarece aliații și dușmanii acestuia nu se aflau în imediata apropiere a Bizanțului, care trebuia să trateze cu puteri situate la mari distanțe, cu care nu aveau în comun nici limba, nici obiceiurile²⁵.

Rolul diplomației era esențial pentru Imperiul Bizantin, deoarece completa cu succes activitatea militară. Cu ajutorul diplomaților, bizantinii erau capabili să stârnească certuri în rândul liderilor armatelor inamice, amânau negocierile până în punctul în care trupele inamice rămâneau fără alimente sau erau decimate de boli, ori îi convingeau pe adversari de iminente atacuri ale unor aliați ai Imperiului. Fără îndoială, acestea, dar și alte practici diplomatice, au constituit un arsenal de arme non-militare aflat, în permanență, la dispoziția conducerii imperiale, ajutând Bizanțul să respingă numeroase pericole care i-au pus existența în pericol²⁶. De cele mai multe ori, însă, diplomația a reprezentat principala armă a Imperiului în privința politicii sale externe. Caracteristica distinctivă a strategiei bizantine, de la începutul Imperiului până la prăbușirea sa, a fost accentuarea artei persuasiunii în relațiile cu forțele străine. Oferirea de cadouri sau a tributului era o practică veche, preferabilă războaielor scumpe. Faptul că Imperiul Bizantin prefera aurul în locul ascuțișului sabiei, pentru a-și asigura pacea, este una dintre

---

²³ Alexander Kazhdan, *The Notion of Byzantine Diplomacy*, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (Eds.), *Byzantine Diplomacy*, Aldershot, Variorum Reprints, 1992, p. 7.

²⁴ Edward N. Luttwak, *op. cit.*, p. 95.

²⁵ *Ibidem*, p. 96.

²⁶ John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London, 1999, p. 64.

falsele distincții pe care unii istorici le-au descris în comparația cu Imperiul Roman. Documentele au arătat contrariul, această practică reliefând o continuitate între Imperiul Roman și Bizanț, romanii preferând, încă din perioada glorioasă a lui Octavian Augustus, în secolul I, până la Marcus Aurelius, în secolul al II-lea, să își cumpere dușmanii decât să lupte împotriva acestora, dacă situația permitea o astfel de rezolvare²⁷. Accentul pus de scriitorii și guvernanții bizantini pe utilizarea eficientă și inteligentă a diplomației nu rezulta numai din cultura bizantină influențată de dogma creștină, care respingea vărsarea de sânge, ci și dintr-o dependență insurmontabilă a aparatului militar de mijloacele diplomatice²⁸.

La fel ca multe alte instituții ale puterii bizantine, diplomația era extrem de centralizată, condusă din capitală și aplicată de funcționari imperiali, care primeau, în schimbul serviciilor prestate, titluri înalte, recompense valoroase și privilegii variate²⁹. Tratatamentul favorabil de care beneficiau diplomații bizantini se datora misiunilor cu un grad înalt de risc pe care aceștia erau nevoiți să le îndeplinească. Navigația pe Marea Mediterană și călătoriile în teritoriile care nu aveau granițe cu Imperiul erau înțesate de obstacole. Deoarece logica dicta că cele mai bune alianțe erau cele încheiate cu dușmanii vecinilor inamici, trimișii Constantinopolului aveau parte de primiri ostile în teritoriile vizate de aceste alianțe. În plus, în teritoriile slab guvernate (state eșuate, în termeni moderni), solii și escorta acestora trebuiau să respingă uneori triburi de o barbarie feroce³⁰.

Diplomații bizantini erau aleși pe baza reputației privind religiozitatea, trecutul lor nu trebuia să fie pătat de nici o acuzație de comitere a unei infrațiuni, trebuiau să dovedească inteligență și spirit civic, manifestat prin acceptarea posibilității de a-și risca viața pentru stat. Cu toate acestea, misiunile erau acceptate benevol, nu în

---

²⁷ Edward N. Luttwak, *op. cit.*, pp. 111-112.

²⁸ John F. Haldon, *op. cit.*, pp. 38-39.

²⁹ Alexander Kazhdan, *op. cit.*, p. 9.

³⁰ Edward N. Luttwak, *op. cit.*, p. 101.

urma unei coerciții, solii trecând, în prealabil, printr-o perioadă de testare și învățare³¹.

Aspectul religios al diplomației bizantine a fost evidențiat de numeroși cercetători ai acestei probleme, reliefând rolul Bisericii în diplomație, acționând ca instrument al puterii imperiale. Cu toate acestea, nu se poate emite o opinie fermă în privința răspândirii creștinismului dinspre Constantinopol, dacă aceasta a fost un scop al politicii externe bizantine sau doar un mijloc de obținere a păcii³². Un fapt este cert: propovăduirea Evangheliei a reprezentat o practică diplomatică cu o putere de persuasiune imensă³³.

Biserica, gata oricând, în ceea ce o privea, să susțină efortul expansionist al statului, care asigura lărgirea jurisdicției sale, a condus o operă misionară în rândul popoarelor din Balcani, de la Marea Neagră și chiar din Europa centrală. Patriarhul Fotie (858-867, 877-886) se mândrea cu acest efort misionar în *enciclica* adresată celorlalți patriarhi (867), iar papa Nicolae I (858-867) se va îngriji ca evanghelizarea popoarelor să dea rezultatele scontate; în epistolele sale către clericii din Chersones și din Alania, el preciza atitudinea pe care Biserica trebuia să o adopte față de popoarele insuficient creștinate. Un fapt interesant de notat este că observațiile lui Fotie nu erau scutite de tenta preocupărilor politice, ci erau chiar supuse intereselor statului – interese politice și diplomatice pe care Biserica le servea prin opera sa misionară. Creștinarea bulgarilor și, mai târziu, a rușilor a constituit marele succes al acestei politici care îi îngăduise Bizanțului să își extindă, de-a lungul timpului, influența spirituală, artistică și politică asupra lumii slave, pe o arie care depășea cu mult granițele Imperiului³⁴.

Convertirea bulgarilor nu s-a produs brusc, ci pe parcursul unei perioade mai lungi de timp, fiind ușurată de contactele dese ale bulgarilor cu creștinismul. În Peninsula Balcanică, bulgarii se aflau într-o stare de izolare, iar liderul acestora, țarul Boris I (852-889), era

---

³¹ *Ibidem*.

³² Alexander Kazhdan, *op. cit.*, p. 8.

³³ Edward N. Luwak, *op. cit.*, p. 113.

³⁴ Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 43.

conștient de importanța aderării la ideile creștine, însă nu avea încrederea necesară pentru a-și lega destinul de patriarhul din Constantinopol, iar din acest motiv, primele tratative în direcția creștinării au fost încercate în vest. În acest sens, Boris a încheiat un tratat cu regele franc Ludovic al II-lea Germanicul (855-875), în anul 862, în anul următor papa fiind notificat în privința planurilor țarului Boris I, însă proiectele liderului bulgar au fost deviate de dezlănțuirea unei foamete care i-a determinat pe bulgari să pătrundă în teritoriul bizantin pentru a tempera acuta criză internă. Acțiunile lor au stârnit represalii din partea Imperiului, atacurile venind atât pe uscat, cât și pe mare, bulgarii nefiind capabili să opună rezistență. Împăratul Mihail al III-lea (842-867) și influentul cezar Bardas († 866) urmăriseră încercările țarului Boris I de a adera la creștinism prin intermediul Occidentului, astfel că pacea a fost oferită în schimbul creștinării prin medierea patriarhului de la Constantinopol³⁵.

Țarul Boris I a acceptat propunerea, neavând nici o altă opțiune la îndemână. Toate sursele despre convertirea bulgarilor tind să evidențieze minunea intervenției divine, rolul foametei, calitățile diplomatice excepționale ale împăratului și ale anturajului lui Boris, dar nici o sursă nu menționează existența unor misionari bizantini. Probabil că Boris nu ar fi acceptat creștinismul pe filiera constantinopolitană dacă nu ar fi existat circumstanțe excepționale. Cert este că acțiunea bizantină nu a fost premeditată, fapt recunoscut și de Fotie, care numise creștinarea bulgarilor „*improbabilă*”³⁶. Un alt fapt semnificativ este că mai mulți autori bizantini, scriind în secolul următor, au afirmat că bulgarii, devenind creștini, au recunoscut suveranitatea împăratului bizantin, afirmație menționată și de papa Nicolae I într-o scrisoare adresată lui Hinymar,

---

³⁵ Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. II: 610 d. Hr.-1081 d. Hr., ediție îngrijită de Tudor Teoteoi, București, Editura Anastasia, 2003, pp. 248-249.

³⁶ Sergey A. Ivanov, „Religious Missions”, în Jonathan Shepard (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 318.

arhiepiscop de Reims. Această pretenție se acordă pe deplin cu o dogmă de bază din filozofia politică bizantină, potrivit căreia un popor, după ce a acceptat credința creștină a Imperiului, devenea supus autorității împăratului, considerat a fi singurul suveran legitim al lumii creștine³⁷. Un semn al acestei subordonări era relația spirituală care îl lega pe liderul poporului proaspăt convertit de persoana împăratului, iar gradul acestei relații, care varia de la un popor la altul, definea rangul exact ocupat de acel popor în comunitatea creștină condusă de împărat. Situația Bulgariei a fost exprimată, în mod simbolic, de rangul conferit țarului Boris I la botezul său, unde naș i-a fost împăratul. Botezat Mihail, Boris a devenit fiul spiritual al împăratului³⁸.

Faptul că bulgarii au primit botezul prin mâinile clerului grec a contribuit la sporirea prestigiului și influenței Imperiului Bizantin în Peninsula Balcanică. Țarul Boris I a dorit să păstreze dreptul de călăuzire a vieții spirituale a bulgarilor și s-a temut, de asemenea, că regatul său ar putea deveni dependent politic de Bizanț, motiv care l-a determinat să apeleze din nou la papa Nicolae I, rugându-l să trimită preoți latini în Bulgaria³⁹. Din această situație, Boris a urmărit, mai degrabă, obținerea unor câștiguri politice, fiind conștient de avantajul pe care îl putea obține într-o înfruntare dintre Roma și Constantinopol, conducătorul bulgarilor continuând să oscileze între cele două poluri ale puterii spirituale. Această rivalitate romano-bizantină pentru dobândirea creștinismului bulgar s-a aflat la originea a ceea ce s-a numit *schisma lui Fotie*. În aceste condiții, sinodul local din Constantinopol (879-880), recunoscând legitimitatea lui Fotie, a proclamat, însă, dependența Bulgariei față de Roma, dar bulgarii vor rămâne ortodocși⁴⁰. Mult mai important, din perspectiva diplomației bizantine, este faptul că evenimentul convertirii lui Boris a pacificat raporturile dintre regatul său și Bizanț. În cele din urmă, fiii săi au

³⁷ Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 101.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ A. A. Vasiliev, *op. cit.*, p. 292.

⁴⁰ Alain Ducellier, *Bizantinii. Istorie și cultură*, traducerea de Simona Nicolae, București, Editura Teora, 1997, p. 61.

ajuns la Constantinopol, unde au fost educați, asimilând ideologia imperială. Simeon (893-927), al doilea fiu al lui Boris I, a urcat pe tronul bulgar și a intrat în conflict cu Bizanțul, urmărind să pună stăpânire pe Constantinopol și să întemeieze un imperiu romano-bulgar, dar ofensiva sa a fost respinsă în fața zidurilor Constantinopolului, iar moartea sa, în anul 927, a fost urmată de aproximativ șaiszeci de ani de pace⁴¹. Acest eveniment demonstrează eficiența utilizării elementului religios în raporturile diplomatice ale imperiului. Cu siguranță, bulgarii nu au cunoscut o revoluție spirituală imediată, dovadă fiind reacția pe care elita conducătoare a avut-o împotriva deciziei lui Boris, militând pentru restaurarea păgânismului⁴², însă beneficiile directe pentru Statul bizantin și Biserica au venit imediat, ambele extinzându-și influența în Balcani. În cele din urmă, creștinarea poporului bulgar s-a produs, de la vârf spre bază, iar Biserica a fost organizată de clericii din Bizanț și, cu toate că Bulgaria a continuat să fie independentă, ea a rămas definitiv în sfera de influență a Imperiului Bizantin, convertirea bulgarilor constituind una dintre cele mai importante realizări politice și culturale ale Bizanțului⁴³.

Datorită bisericilor impozante, a liturghiilor tulburătoare, a corurilor melodioase, a doctrinei bine formulată și a clerului educat, Biserica bizantină s-a arătat ca o oportunitate atrăgătoare în privința convertirii. Pentru misionarii bizantini care răspândeau cuvântul sfânt departe de Constantinopol, aspectul politic al misiunii lor nu era important, scopul lor fiind salvarea sufletelor păgânilor, dar, în subsidiar, se producea și o recrutare a posibililor aliați⁴⁴. Acest fapt s-

---

⁴¹ Michel Kaplan, *Bizanț*, traducere din limba franceză de Ion Doru Barna, București, Editura Nemira, f. a. (2010), p. 28.

⁴² Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 101. Este vorba despre o revoltă generală instigată de conducătorii clanurilor vechi bulgărești, scopul fiind asasinarea lui Boris și revenirea la vechile credințe. Revolta a fost pe punctul de a reuși, însă Boris a fost capabil să formeze un grup de partizani credincioși și a zdrobit revolta printr-o lovitură sângeroasă.

⁴³ Timothy E. Gregory, *op. cit.*, p. 216.

⁴⁴ Edward N. Lutwak, *op. cit.*, p. 113.

a petrecut în cazul convertirii rușilor. Odată petrecut faptul, colaborarea sau chiar alianța cu Bizanțul era mult mai ușor acceptată, chiar și atunci când existau diferențe cu împăratul, autoritatea patriarhului fiind mai greu de ignorat, cu toate că aceștia erau numiți de împărat. Un exemplu sugestiv provine din perioada când Bizanțul rămăsese un oraș-stat, însă rușii au acceptat, fără opoziție, îndrumarea unor patriarhi renumiți precum Filotei Kokkinos (1364-1376)⁴⁵.

Atragerea rușilor spre credința ortodoxă s-a petrecut, la fel ca și în cazul bulgarilor, cu multă lentoare, fiind aplicată tot ca urmare a unor evenimente care necesitau o intervenție diplomatică din partea bizantinilor. De la expediția lui cneazului Oleg (879-912) împotriva Constantinopolului, în anul 907, un eveniment prea puțin menționat în sursele medievale, raporturile dintre Bizanț și cnezatele rusești, fie de ostilitate, fie de prietenie, s-au înmulțit considerabil. Începând cu secolul al X-lea, armatele bizantine au inclus importante corpuri de mercenari ruși. Totuși, în timpul domniei lui Roman I Lecapenos (920-944), în anii 941 și 944, Constantinopolul a fost atacat din nou, cneazul Igor, întorcându-se la Kiev doar după semnarea unui tratat de pace. De abia în timpul lui Vasile al II-lea Macedoneanul (976-1025) a fost găsită o soluție eficientă pentru rezolvarea problemele Imperiului cu Rusia⁴⁶. Înainte de anul 989, cu excepția perioadei când Olga a condus Kievul, după ce devenise creștină (957-969), cnejii ruși se considerau total independenți în toate sensurile iar bizantinii nu aveau pretenții la vreo jurisdicție, ideală sau reală, asupra Rusiei păgâne. Convertirea Olgăi și faptul că ea a recunoscut suveranitatea universală a împăratului au făcut ca Rusia să devină membră a comunității creștine, dar după moartea ei elitele din Kiev au adoptat din nou păgânismul, acompaniat de o politică antibizantină⁴⁷. Soluția creștinării rușilor a venit într-un context de

---

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Paul Lemerle, *Istoria Bizanțului*, traducerea de Nicolae Șerban-Tanașoca, București, Editura Teora, 1998.

⁴⁷ Dimitri Obolensky, *op. cit.*, p. 223.

criză pentru Imperiu. În Balcani a izbucnit o răscoală împotriva puterii bizantine, condusă de cei patru fii ai guvernatorului provinciei Macedonia, comitele Nicola, numiți *Kometopouloi*. Cel mai tânăr dintre aceștia, Samuel (987-1014), a preluat conducerea și a fost inițiatorul unei perioade de înflorire a Bulgariei, considerându-se descendentul direct al statului creat de țarul Simeon cu aproximativ o sută cincizeci de ani mai devreme. Cu un an înainte de a prelua singur puterea, Samuel a reușit să-și extindă teritoriul spre sud cucerind, în anii 985/986, Larissa și ocupând cea mai mare parte a Tessaliei. Împăratul Vasile al II-lea a contraatacat, dar trupele sale au fost înfrânte la Poarta lui Traian. În contextul acestui eșec, aristocrația bizantină s-a revoltat, cum o mai făcuse și atunci când tânărul Vasile al II-lea s-a declarat apt să își exercite puterea de unul singur. Bardas Skleros (976-979) s-a întors din exil și a încercat să obțină controlul puterii imperiale, dar s-a lovit de opoziția lui Bardas Phocas (987-989), care a devenit principalul pretendent la titlul de împărat⁴⁸.

Aceasta este situația care l-a determinat pe Vasile al II-lea să apeleze la ajutorul marelui cneaz rus Vladimir I Sviastolavici (978-1015), care a trimis o armată alcătuită din 6.000 de războinici, probabil vikingi, care au luptat sub comanda împăratului, învingându-l pe Bardas Phocas. Bardas Skleros s-a revoltat din nou, dar a fost, la rândul său, învins. În anul 989, după numeroase incidente cu aristocrația bizantină, împăratul Vasile al II-lea a devenit conducătorul absolut al Imperiului⁴⁹. Drept răsplată pentru ajutorul acordat, bazileul i-a oferit lui Vladimir I mâna surorii sale, Ana. Aceasta era o ofertă extraordinară, deoarece nici un conducător păgân și destul puținii dintre cei creștini se căsătoriseră vreodată cu o prințesă bizantină⁵⁰. Condiția pentru înfăptuirea acestui act era ca

⁴⁸ Timothy E. Gregory, *op. cit.*, p. 243.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Warren Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, vol. I: (284-1025), traducere de Mihai-Eugen Avădanei, ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, prefață de Victor Spinei, Iași, Institutul European, 2004, p. 524.

Vladimir I și poporul său să accepte botezul din partea Constantinopolului. Din punct de vedere diplomatic, decizia lui Vasile al II-lea a reprezentat un mare compromis, deoarece Ana era o *porphyrogenetă*, iar actul semnifica prețuirea uriașă pe care acesta o avea față de alianța cu rușii, în vreme ce pentru Vladimir I gestul avea o conotație la fel de pozitivă, convins fiind că viitorul țării sale depindea de alianța cu bizantinii⁵¹. Prin căsătorie, el a devenit ginere al împăratului, iar prin botez, cu ocazia căruia a primit numele de Vasile, a devenit, la fel ca țarul Boris I, cu mai bine de o sută de ani mai devreme, fiul spiritual al împăratului. Statutul marelui cneaz Vladimir I în ierarhia conducătorilor creștini era similar cu cel al lui Petru al Bulgariei, din anul 927, dar cu o oarecare întâietate datorită căsătoriei cu Ana, o *porphyrogenetă*. Istoricul britanic de origine rusă Dimitri Obolensky este de părere că nu este nici o îndoială că Rusiei i s-a acordat, după anul 989, un statut înalt în comunitatea statelor Europei de Răsărit. Deși aflat pe o poziție foarte înaltă, totuși Rusia era subordonată Imperiului Bizantin și, cu toate că marele cneaz Vladimir I și urmașii săi din Evul Mediu au fost complet independenți în chestiunile de politică internă, ea l-au recunoscut pe basileu drept liderul comunității creștine ortodoxe, având prin dreptul divin o jurisdicție meta-politică asupra Rusiei⁵².

Prin convertirea marelui cneaz Vladimir I la creștinism s-a încheiat o etapă a relațiilor ruso-bizantine dominată de neîncredere reciprocă, rușii reprezentând un pericol important pentru securitatea frontierelor Imperiului. Convertirea nu a reprezentat o ruptură definitivă de acest trecut, însă a permis ca relațiile dintre cele două entități să se coaguleze pe o bază solidă, înlesnind dialogul dintre cele două puteri. Convertirile bulgarilor și rușilor au lărgit arealul creștinismului răsăritean, oferind Imperiului o poziție centrală în acest spațiu, evitând o izolare dificilă într-o parte a lumii populată de musulmani, păgâni și eretici. Bizantinii au creat în acest spațiu, un

---

⁵¹ Timothy E. Gregory, *op. cit.*, p. 243.

⁵² Dimitri Obolensky, *op. cit.*, pp. 223-224.

Commonwealth bizantin ortodox, alcătuit din câteva State și Biserici autocefale, lărgind sfera culturală a Bizanțului.

Deși misionarii Constantinopolului nu considerau că acțiunile lor aveau un caracter diplomatic, fiind ghidați mai degrabă de o credință puternică și de exemplul primilor Apostoli, aceștia au reprezentat o importantă punte de comunicare între puterea imperială și populațiile păgâne.

Concluzii

Din cele expuse remarcăm astfel, faptul că elementul religios a constituit o particularitate a diplomației bizantine, oferindu-i instrumentele necesare stabilirii unui dialog fructuos cu popoarele păgâne din estul Europei. După cum s-a putut observa, tacticile clasice ale diplomației constantinopolitane presupuneau strategii diferite precum și cheltuieli exorbitante, care nu asigurau întotdeauna o pace de lungă durată. Pe de altă parte, religia opera la un nivel abstract, iar în ansamblul mentalităților medievale, oficierea unor ritualuri precum botezul sau căsătoria cu o *porphyrogenetă* stabileau o legătură mai puternică decât cea constituită prin intermediul unor tratate de pace.

Aceste reușite ale misionarismului patronat de Patriarhia de la Constantinopol îndeosebi în secolele IX-X, ne arată că în această direcție bizantinii au fost cu un pas înaintea apusenilor, fie ei romani sau franco-bavarezi. Disputei pentru hegemonia bisericească asupra neamurilor de limbă slavă dintre Roma și Constantinopol, le-au căzut însă, indirect, victime, frații Constantin-Chiril și Metodie, împreună cu alți ucenici ai lor. În loc să fie sprijiniți în lupta împotriva păgânismului, ei au fost persecutați, un rol de seamă având și interesul politic.

Bibliografie

1. Ahrweiler, Hélène, *Ideologia politică a Imperiului bizantin*, traducere de Cristina Jinga, postfață de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Corint, 2002.
2. Băbuș, Emanoil, *Introducere în Istoria Bisericească Universală*, București, Editura Sophia, 2003.
3. Bănescu, Nicolae, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. II: *610 d. Hr.-1081 d. Hr.*, ediție îngrijită de Tudor Teoteoi, București, Editura Anastasia, 2003.
4. Bréhier, Louis, *Le monde byzantin*, t. II: *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris, Editions Albin Michel, 1970.
5. Ducellier, Alain, *Bizantinii. Istorie și cultură*, traducerea de Simona Nicolae, București, Editura Teora, 1997.
6. Ducellier, Alain, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, Armand Collin, 1986.
7. Ducellier, Alain, Michel Kaplan, *Byzance. IV-e – XV-e siècles*, Paris, 2003.
8. Dvornik, Francis, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion, 1926.
9. Dvornik, Francis, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, traducere de Diana Stanciu, București, Editura All Educațional, 2001.
10. Haldon, John F., *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London, 1999.
11. Ivanov, Sergey A., „Religious Missions”, în Jonathan Shepard (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
12. Kaplan, Michel, *Bizanț*, traducere din limba franceză de Ion Doru Barna, București, Editura Nemira, 2010.
13. Kazhdan, Alexander, *The Notion of Byzantine Diplomacy*, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (Eds.), *Byzantine Diplomacy*, Aldershot, Variorum Reprints, 1992.
14. Lemerle, Paul, *Istoria Bizanțului*, traducere de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Teora, 1998.
15. Lemerle, Paul, *Istoria Bizanțului*, traducerea de Nicolae Șerban-Tanașoca, București, Editura Teora, 1998.
16. Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, Mass., London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

17. Obolensky, Dimitri, *Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere de Claudia Dimitriu, postfață de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, Editura Corint, 2002.
18. Potemkin, V. P. et alii, *Istoria diplomației*, vol. I, ediție a doua, revăzută și completată, îngrijirea științifică a ediției românești: Petre Constantinescu-Iași, București, Editura Științifică, 1962.
19. Setton, Keneth M., *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century*, în „Speculum”, vol. 25, nr. 4, 1950.
20. Ștefan, Cristian, *Misiunea creștină în Apus și Răsărit (secolele V-X)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002.
21. Treadgold, Warren, *O istorie a statului și societății bizantine*, vol. I: (284-1025), traducere de Mihai-Eugen Avădanei, ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, prefață de Victor Spinei, Iași, Institutul European, 2004.